

Българите в Северното Причерноморие ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

СКАЛНИЯТ МАНАСТИР ПРИ БАСАРАБИ В СЕВЕРНА ДОБРУДЖА: НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА*

Росина Костова

От 1957 г. до средата на 1960 г. в каменната кариера близо до с. Басараби, разположено на 15 км западно от Констанца в днешна Румъния, чрез археологически разкопки са разкрити шест скални църкви, приблизително същият брой гробнични съоръжения, галерии, жилищни помещения (килии), в които са врязани множество надписи (кирилски, глаголически, гръцки и рунически) и рисунки-графити на светци, дракони, "ботуши" и други¹. Християнският религиозно-ритуален характер на повечето от скалните структури води до идентификацията на комплекса като средновековен манастир². Въпреки нейното утвърждаване в научната литература, обаче, почти четиридесет години след своето откриване скалният комплекс при Басараби все още поражда противоречиви интерпретации, отнасящи се до неговата датировка³, етническият произход на монасите, които са го обитавали⁴ и монашеската практика, която са следвали⁵.

Една от основните причини за продължаващите дискусии е неосъществената публикация на документацията от пълното архитектурно заснемане на скалния комплекс, направено от румънския архитект В. Билчуреску⁶. По този начин се затруднява анализът на функцията на помещенията и комуникацията между тях, както и изследването на топографията и хоризонталната стратиграфия на графитите, документация за които, за съжаление, също липсва⁷. Наред с това за противоречивата интерпретация на скалния комплекс при Басараби допринася и недостатъчното проучване на системата от средновековни селища, крепости и пътища в Крайдунавска и Черноморска Северна Добруджа, активен елемент на която е била каменната кариера при Басараби и изграденият в нея манастирски комплекс⁸.

Все пак, макар и да отчитам съществуването на тези възпрепятстващи фактори, считам, че относително подробното описание на скалните структури, направено от Й. Барня⁹ и моите лични наблюдения върху четири църкви, В-1, В-2, В-3 и В-4¹⁰ дават достатъчно основание за бъде направен опит за архитектурен, функционален и исторически анализ на комплекса. По-точно предмет на настоящата статия са функционалния и отчасти историческият анализ на комплекса с цел уточняване на отговорите на три важни въпроса: кога, от кого е бил създаден скалният комплекс при Басараби и как е функционирал¹¹.

Структура на скалния комплекс при Басараби

Скалният масив, известен като хълма "Тибишир," се намира в източната част на Северна Добруджа и е разположен на 2 км югозападно с. Басараби (Фиг. 1). Северният и северозападният склон на хълма формират ядрото на средновековната кариера, която обхваща площ 200 на 40 м¹². Скалните структури оформят две пространствено обособени групи¹³.

В първата група влизат структури, които са издълбани в северния склон на хълма и по-точно в неговият източен край, който е обозначен от румънските археолози като сектор В¹⁴. Само на около 25 м югозападно от първата група скални структури в сектор В се намира другата група, обозначена като сектор Е. Тук са открити шест помещения, Е-1—Е-6 и пет галерии, G-1—G-5, оформени в масива¹⁵. В непосредствена близост до този сектор (сектор D) са открити останки от наземни жилища¹⁶.

Църкви

В комплекса при Басараби има шест църкви с относително малки размери и разнообразие в интериора. Четири от тях, В-1—В-4, са разположени в северозападната част на хълма "Тибишир" (сектор В), а две, Е-3 и Е-5, в неговата югозападна част (сектор Е)¹⁷. Три от църквите, издълбани в осечена при експлоатацията на кариерата част от масива (т. нар. "полуостров"), В-2, В-3; и В-4, са ориентирани по надлъжната си ос в посока югоизток-северозапад, докато другите три, В-1, Е-3 и Е-5, са ориентирани с надлъжната си ос по обичайната за християнските култови сгради посока изток-запад¹⁸. Пет от шестте църкви, В-1, В-2, В-3, В-4 и Е-5, са еднокорабни храмове¹⁹. Църква Е-3 има базиликален план с разчленен на осем части наос²⁰. Две от църквите, В-3 (Фиг. 5) и Е-5, имат само наос и олтар. Другите три, В-1 (Фиг. 2 и 3), В-2 (Фиг. 4), и В-4 (Фиг. 6), са с ясно очертани нартекс, наос и олтар²¹, докато Е-3 има още една част, екзонартекс с дълговидно оформена западна стена²².

Гробнични съоръжения

Друга група скални структури в комплекса при Басараби, обособени според своята функция са гробничните съоръжения. За разлика от църквите, сред гробничните съоръжения в скалния комплекс Басараби се наблюдава по-голямо разнообразие и могат да бъдат обособени четири типа: самостоятелни гробници, гробници свързани с църкви, гробнични църкви, и галерии-катакомби. С оглед на настоящия анализ трябва да се отбележи, че те не са разпределени равномерно на територията на комплекса и броят им е по-голям в сектор Е²³.

Жилищни помещения

Броят на жилищните помещения в скалния комплекс Басараби е значително по-малък в сравнение с този на църквите и гробничните съоръжения. В двата сектора общо са открити четири жилищни помещения—С-1, С-2 (Фиг. 7)²⁴; Е-1, Е-2 и Е-6. С-1 и Е-6 са превърнати по-късно в гробници. Трябва да се отбележи, че помещението Е-2 запазва своите жилищни функции до края на съществуването на скалния комплекс²⁵. Както бе отбелязано по-горе, в сектор D са открити останки от наземни жилища като едно от тях, L-1, е било построено от варовикови блокове, взети от кариерата²⁶.

Галерии

Галериите са един от типичните елементи на скалните комплекси, тъй като служат за връзка между помещенията. Комплексът при Басараби не прави изключение. Тук са проучени шест засводени галерии, които свързват скалните структури. Само една от тях,

галерия Н, е в сектор В. За разлика от другите пет галерии в сектор Е, G-1—G-5, които служат и за катакомби, тя е функционирала единствено като връзка с църква В-3 и двете гробници, долепени до нейната западна стена. От своя страна, галериите G-1—G-5 са свързани с църквите Е-3 и Е-5 и помещението Е-6²⁷.

Анализът на четирите групи структури води до установяването на три основни характеристики на архитектурния облик на скалния комплекс при Басараби. Първата е разнообразието в типове и интериора на църкви и гробнични съоръжения, което, от една страна, отразява на разнообразието в съвременното им монументално строителство, а от друга, показва, че те са правени не по нарочно избрани модели, а съобразно конкретни нужди. Втората характерна черта е неравномерното разпределение на различните по функция структури в комплекса, което води до очертаването на функционални зони. И третата характеристика е взаимовръзката между структурите с различни функции—между църкви и гробнични съоръжения, църкви и жилищни помещения, между жилищни помещения и гробнични съоръжения—което показва, че те са създадени като елементи на един комплекс с определена функция, а не са група от инцидентно издълбани помещения в каменната кариера.

Датировка: кариерата, Каменният вал и скалният комплекс при Басараби

В румънската и българската историография датировката на кариерата и скалния комплекс при Басараби се свързват с построяването на най-внушителното фортификационно съоръжение в Северна Добруджа, т. нар. Каменен вал²⁸. Въпреки различията при нейното определяне както по отношение на Каменния вал, така и на скалния комплекс при Басараби обединяващо е мнението, че манастирът е съществувал в X в²⁹. В последните двадесет години допълнителни аргументи за уточняване на датировката бяха открити в епиграфския материал от самия скален манастир. Последното прецизно проучване на надписите *in situ*, направено от Казимир Попконстантинов 1985-1987 г., доказва липсата на каквито и да било "дати" в надписите от една страна, а от друга страна палеографският анализ на кирилския епиграфски материал от скалния комплекс при Басараби показва, че по-голямата част от надписите могат да се датират в началото на X в³⁰. Наред с това беше представено още едно епиграфско свидетелство в подкрепа на относителната датировка на комплекса в първата четвърт на X в.

Иван Цар

Това е име от кирилски надпис врязан в наоса на църква Е-3, който не съдържа дата в своя текст, но я загатва чрез своя контекст. Надписът е кратък и се състои от две думи: ИВАНЪ ЦР [Иван цар]. От палеографска гледна точка, този надпис може да се датира в първата половина на X в. Но името "Иван цар" дава възможност за определени изводи в исторически план, които могат да уточнят датировката на надписа. Единствената историческа личност през X в., с която може да се свърже името Иван със съпровождащата го титла "цар" е Иван, третият най-малък син на Симеон. През 928/29 г. той организира бунт срещу своя по-голям брат, цар Петър (927-969 г)³¹. Така въз основа на този надпис можем да допуснем с голяма доза сигурност, че манастирът вече е съществувал в края на 20-те г. на X в.³².

Последователността, в която е бил създаден скалният манастирски комплекс, обаче, изисква изясняване на последователността, в която са възникнали скалните структури в двата сектора В и Е. При реконструкцията на тази последователност са взети под внимание

три важни обстоятелства: разположението на помещенията едно спрямо друго, комуникациите помежду им, и тяхната функция.

Сектор В: хронология

От гледна точка на пространственото разположение, църква В-1 и помещенията С-1 и С-2 се намират много близко едни до други в северния склон на хълма и образуват обособена група от помещения. По-точно съчетаването на функциите на църква В-1 с тези на килията С-1 (по-късно също превърната в гробница) и свързаната с нея гробница С-2 дава основание тази група помещения да бъде определена като отшелническа обител³³. Дали тази отшелническа обител е била първата група от помещения, направена в изоставената кариера или поне в сектор В? Много е вероятно това да е било точно така, ако се вземат пред вид следните обстоятелства. Първото от тях е по-високото разположение на църква В-1 спрямо останалите структури в сектора, което подчертава нейния "частен" характер. Второто обстоятелство е правилната ориентация на църквата по оста изток-запад. Разбира се, нормално е, когато се строи църква, да се търси пространство, където тя може да бъде построена според традиционната християнска ориентация на изток. В този смисъл, важно е да се отбележи, че В-1 е единствената църква в сектор В, чийто олтар е на изток. Затова е логично да се допусне, че тя е направена първа, а останалите три църкви, В-2, В-3 и В-4, ориентирани югоизток-северозапад, са направени по-късно, когато техните строители не са имали друга възможност, освен да се съобразят с пространството, което е предоставял "полуостровът" на север от църква В-1.

Сектор Е: хронология

По всичко изглежда, че ядрото на групата от скални структури в сектор Е е църква Е-3. Един от силните аргументи в подкрепа на това твърдение е връзката на Е-3 с някои структури в сектора. Една от тези връзки, с килията Е-2 посредством отвор в южната стена на наоса, както и връзката между килията Е-2 и гробницата Е-4 посредством четири стъпала в източна посока³⁴, подсказва, че църквата и килията заедно образуват една отшелническа обител, подобна на тази в сектор В, около която постепенно са се появили останалите скални помещения. Подобни примери на отшелнически килии, свързани директно с малък параклис, са познати от отшелническите обители от V в. в Египет (Келлия), Палестина ("Килиите на Хозиба" и "Ейн Абу Махмуд" във Великата лавра на Св. Сава)³⁵, и по-близки по време до комплекса при Басараби като комплексът от XI в. Карабаш Килиси в Кападокия³⁶.

Но изключително усложненият интериор на църквата Е-3, който напомня базилика с екзонартекс, оформен като контра-апсида, подсказва, че тази църква е имала по-широки функции от тези на отшелнически параклис. Именно контра-апсидата е най-силният аргумент на Й. Барня да идентифицира Е-3 като гробнична църква, макар никакви гробове да не са открити в нея³⁷. Действително, връзките на Е-3 със структури с подчертано гробничен характер подкрепят нейната идентификация като гробнична и по-точно мемориална църква. Още повече, че затварянето на отвора между Е-3 и жилищното помещение Е-2 показва втори период в съществуването на църквата., когато престава да бъде отшелнически параклис, а придобива по-широки публични функции. Така посредством отвор в апсидната стена вляво от олтарната маса църква Е-3 е свързана с църква Е-5 на изток³⁸. Тази връзка, малките размери на Е-5 (3 x 3 м), липсата на притвор, както и гробът до северната стена на наоса дават основание да се предположи, че Е-5 е

функционирала като гробничен параклис на църква Е-3³⁹. Тук трябва да добавим и връзката на църква Е-5 чрез отвор в южната си стена с гробницата Е-4⁴⁰. Последно от скалните структури в сектор Е най-вероятно се е появило помещение Е-6, разположено в северния край на галерия G-2. Както вече посочихме по-горе, Е-6 първоначално функционира като жилище (килия), а по-късно е превърнато в гробница подобно на С-1.

Хронология на скалния комплекс

Въз основа на надписа с името "Иван цар", връзан в наоса на църква Е-3, 928/29 г. може да бъде предложена като *terminus ante quem* за появата на скалните структури в сектор Е, тъй като, както бе отбелязано по-горе, църква Е-3 е ядрото на групата скални помещения там и по всичко изглежда, че е първата структура, издълбана в този участък на скалния масив. Така, възникването на скалния манастир при Басараби може в общи линии да се постави в първата четвърт на X в. Наред с това, промените в някои от скалните структури свидетелстват, че комплексът е съществувал сравнително дълъг период от време, което е наложило поправки и преустройства⁴¹. В допълнение, едновременното съществуване на по-голямата част от скалните помещения е засвидетелствувано от разпространението на някои графити като например, изображенията на "ботуши", които са връзани по стените на църкви В-2, В-3 и В-4 и в помещение С-2⁴². Най-вероятно скалният манастирски комплекс при Басараби е бил напуснат от монасите в резултат на нарасналата несигурност и поражения на селищната мрежа в този район в края на X в. Липсата на керамика и друг датиращ материал от XI в. подкрепя това заключение⁴³.

Манастир или отшелническа обител?

Убедителната идентификация на скалния комплекс при Басараби като манастир, направена от Й. Барня още в първата публикация на обекта⁴⁴ и утвърждаването ѝ в специализираната литература, на пръв поглед правят излишно поставянето на въпроса за предназначението на скалния комплекс. Но предложената напоследък от Г. Атанасов реинтерпретация отново съсредоточава вниманието към този проблем. В общи линии, според Г. Атанасов, скалният комплекс трябва да се идентифицира като отшелническа обител, населявана от "малка група отшелници, като всеки сам с помощта на останалите или с ктиорска намеса е оформил килия с молитвен параклис".⁴⁵ Като примери в подкрепа на това твърдение са посочени отшелническите обители в Гюл дере и Карабаш Килиси в Кападокия⁴⁶. Макар да считам терминологичния спор относно определянето на скалния комплекс при Басараби като "манастир" или "обител" за безпредметен и в общи линии да приемам определянето на неговия характер като отшелнически, все пак считам, че се налагат няколко важни уточнения.

В скалния комплекс при Басараби има шест църкви, две от които, В-1 и Е-3, са свързани с килии, а три с гробнични структури. Ето защо може да се каже, че Басараби не е бил просто отшелническа обител, а манастирски комплекс, съставен най-малко от две индивидуални отшелнически обители - едната, съставена от килията С-1, свързаната с нея гробница С-2 и намиращата се в непосредствена близост църква В-1, а другата съставена от килията Е-2 и свързаната с нея църква Е-3 — които, обаче, в определен момент придобиват мемориален характер след превръщането на килиите в гробници. Действително, броят на монасите-отшелници не е бил голям: трите килии, две от които са превърнати в гробници, показват, че не повече от двама-трима монаси са обитавали комплекса едновременно. В същото време, в С-1, С-2, в двете гробници западно от В-3, Е-4 и Е-6 са намерени общо

десет гроба, които могат да се определят като монашески⁴⁷ и може да се предположи, че през целия период на съществуване на манастирския комплекс в него са живели и починали около десетина монаси-отшелници, които са обитавали двете отшелнически обители последователно в малки групи от по двама-трима монаси. Твърде е вероятно тези монаси да са идвали периодично от някакъв киновиален манастир. Подобна практика на напускане на монашеските общежития и отдаване на отшелничество са познати в България през X в. и е достатъчно да припомним Житието на Св. Йоан Рилски⁴⁸ и монасите-“затворници”, споменати в Беседата на Презвитер Козма⁴⁹. Хипотезата на Г. Атанасов, че в определен етап монасите-отшелници са следвали идиоритмична практика, е абсолютно неприемлива⁵⁰. Макар че, терминът *idiorythmia, означаващ “самоуправление” се появява още в V в., тази практика като алтернатива на киновиалното монашество, е засвидетелствана в някои атонски манастири едва през XIV в. Твърдението на Г. Атанасов, че идиоритмията е била практикувана през X в. в манастирите в Мала Азия и по-точно от Св. Павел Латрийски и неговите последователи, е повече от неточно. Анализът на писмените извори, отнасящи се до Св. Павел Латрийски и основаният от него манастир, както и до останалите монаси-основатели на манастири в планините Киминас, Витиния, и Атон в периода IX-XI в. показва, че тези обители са били лаври, т. е. в тях са били съчетани елементи от киновиалната и отшелническата аскетична практика. Но в нито една от тези лаври монасите не са имали право на лична собственост, както и право да печелят пари от труда си — права, които са отличителни изключително и само за идиоритмичните монашески братства⁵¹. За подобни права на монасите-отшелниците в манастирския скален комплекс при Басараби липсват каквито и да било писмени и археологически данни. Това, което все пак със сигурност може да се твърди е, че въпреки отшелническия си характер манастирският комплекс при Басараби не е бил “затворен” за набожни миряни и с тяхна подкрепа са направени голяма част от гробничните съоръжения и най-големият храм в комплекса, В-4⁵². Подобно развитие, което постепенно придава мемориален характер на скалния манастирски комплекс при Басараби, се подкрепя от архитектурния и функционален анализ на скалните структури.

Функционални зони в скалния манастирски комплекс при Басараби

Първото свидетелство за това, че секторите В и Е, определени по време на археологическите разкопки, всъщност съвпадат с действителните функционални зони на скалния манастирски комплекс, са църквите. Като брой те са разпределени почти равномерно в двата сектора: четири църкви, една от които вероятно е рухнала още по време на съществуването на комплекса, в сектор В; и три църкви, от които една също разрушена по време на активния период на манастира, в сектор Е. Различието, обаче, се проявява във функцията на тези храмове. Така, само една църква, В-3, от четирите в сектор В, има гробнична функция. В същото време, рухналата църква, както и другите два оцелели храма в сектор Е, Е-3 и Е-5, определено са имали мемориални функции.

Разликата във функцията на двата сектора В и Е проличава още по-ясно в концентрацията на гробнични структури. В сектор В има само пет гробнични структури: две самостоятелни гробници, С-1 и С-2, две гробници свързани с църква В-3 и криптата свързана с В-4. За разлика от сектор В, броят на гробничните структури в сектор Е е много по-висок: две самостоятелни гробници (Е-4 и Е-6), гробничен параклис с гроб в наоса (Е-5), гробове в рухналата църква близо до Е-3, и пет галерии-катакомби (G-1—G-5). Ето защо.

мемориалните функции на църквите и високата концентрация на гробнични структури в сектор Е, дават основание да го определим като зона с гробнична и мемориална функция в скалния манастирски комплекс при Басараби. По-малкият брой гробнични съоръжения и публичният характер на църквите в сектор В показва, че това е била зоната, която е обслужвала всекидневните литургични нужди на монасите и миряните-богомолци. Нещо повече, имаме всички основания да твърдим, че най-голямата и най-достъпна поради разположението си в подножието на масива църква, В-4, е била главната църква в манастирския комплекс. Основание за това дават няколко характеристики на интериора на църквата: трибелонът, който улеснява придвижването на по-голяма група хора между нартекса и наоса; пейките, оформени от масива покрай страничните стени на наоса и които вероятно са били предназначени за монасите участвали в песнопенията по време на литургията; презвитерският стол в апсидата, който показва, че в службата са вземали участие поне двама свещеници.

Допълнително и много важно свидетелство за присъствието на свещеници в църква В-4 са два надписа. Единият от надписите е връзан на западния стълб на олтарната преграда. Той е кирилски и отбелязва посещението в църквата на **ΙΑΝЪ** (или **ΙΑΝЪ**) **ΠΟΠЪ**⁵³:

**ΙΑ(ЗЪ) ΙΑΝЪ ΠΟΠЪ ΠΑΤΗΡ
 ΙΔΕ ΣΕΒΨΙΔΑ ΠΟΛΙ
 ΓΙΑ ΖΑ ΣΚΟΛ ΓΡΕΧΨΙ
 ΔΙ ΙΖΔΨΙ Λ Ο(ΤЪ) ΥΕ ΕΨ ΟΩΙ
 ЦР(Ъ) КЪБИ Б(О)ГЪ ЖЕ КЪИ
 ПОМИЛОУИ О(Ъ)ЦИ ЯМИНЪ**

Другият надпис е връзан на централния стълб в наоса. Той е гръцки и отбелязва името на **Νωσσηφ πρεσβύτερον**⁵⁴.

Към посещенията на двамата свещеници в църква В-4 трябва да добавим и посещенията на още духовници, документирани в храма от три други кирилски надписа. В единият от тях, който е връзан на втория стълб от ляво на входа от нартекса към наоса, със сигурност става дума за монах, тъй като се чете думата **[Κ]ΙΛΟУΓΕΡЪ**⁵⁵. Авторите на другите два са били духовници, макар, че не може със сигурност да се каже дали са били представители на бялото или черното духовенство. Единият от тези надписи е връзан на западната стена на наоса и отбелязва името на **ΟΤЪЦЪ [И]ΚΑΝ**⁵⁶:

**[Π]ΡΙΔΕ ΟΤЪЦЪ ΣΙΑ
 ΜΟ ΚЪ СΕ ΜΨΟΤΟ
 [И]ΚΑΝЪ ΜΨΩΨΙΑ (или [ЗЪ]ΚΑΝЪ ΜΨΩΨΙΑ)
 ΟΚΤΟΥΜΕΡΙЪ
 [Π]Δ (или [Κ]Δ) ΠΡΙΔΕ ΚЪ ΝΕ
 [ΜΟΥ]...ΠΨ ΣΙΑΜЪ
 [И]...ΙΕΝΑΒΙΑ...
 [ΜΨΩ] ЧЯ**

Другият надпис е връзан на стълба вдясно от средния вход от нартекса към наоса от **ΡΙΑΓЪ ΝΕΚΑΙΟΥ[И]ΜЪ] ΣΥΜΕΟΝ**⁵⁷:

[БЪ И] ΜΑ ΟΤЪЦΙΑ Γ* ΣΨΙΝΙ И ΣΚΑΤΙΑΓ[Ο]

[DOYX]Я ПОКЛОНИСА РЯБЪ НЕКЛЮ[...]
СУМЕОН ПЪРЕОЕ ВЪ ЦЪРКЕН
МЪСАЦЯ ЯУГОУСТА ВЪ :ЛИ
[ДЪН]Ъ

Наред с това, значимостта на църква В-4 е подчертана от един кирилски надпис, връзан върху третия стълб от изток на запад между нартекса и наоса и отбелязващ поклонение в тази църква направено в 15-я ден на месец юли⁵⁸:

БЛАГОСЛОВЕНЪ [СН ВЪС]ДРЪЖИТ[СЛЮ]
ИЗЪБЯВЪ [ЛИА ? О]ТЪ ВЪС [Г]Р[Ъ...]
ПОКЛОНИХЪ СД [Е]Ъ ЦРЪКЪЕ[С]
СНИ МЪСАЦЯ ПОЛИ [Е]Ъ [С]ДЪНЪ

Така с оглед на характера на манастирския комплекс при Басараби безспорната функция на църква В-4 като главна църква позволява да се предположи, че в манастира е следвана лавриотска практика, според която монасите са живели в усамотение, не са имали обща трапезария, но са се събирали на службите в общ за всички храм. Двете ясно обособени функционални зони в скалния комплекс не са били изолирани една от друга. Комуникацията между тях е засвидетелствана от появата на едни и същи графити и в двете зони⁵⁹. Двете зони в манастирския комплекс при Басараби са интегрирани и от наличието на структури с еднакви функции и в двете като например килии и гробнични съоръжения предназначени за монаси (С-1, С-2 и Е-6). Но докато наличието на гробове на миряни в сектор В може само да се предполага (например в двете гробници западно от църква В-3), то мирското присъствие в мемориалната зона Е е несъмнено ако се съди по женските гробове в галериите-катакомби G-1 и G-2.

Така анализът на архитектурата и социално-историческия контекст на скалния комплекс в каменната кариера при Басараби позволява да отговорим на въпросите, поставени в началото на това изследване, а именно кога, от кого е бил създаден скалният комплекс и как е функционирал. Палеографският анализ на епиграфския материал в скалните помещения и по-точно надписът ИЕЯНЪ ЦР в църква Е-3 дава основание възникването на скалния комплекс да се постави в първата четвърт на X в. след преустановяване на работата в каменната кариера обслужвала построяването на Каменния вал между Дунав и Черно море. Шестте църкви, свързаните с тях гробнични съоръжения и килии определят характера на скалния комплекс като манастирски. Неговото ядро са две отшелнически обители, съставени от килия, гробница и параклис, съответно църква В-1 и църква Е-3. В целия период на съществуване на манастира в него са живели последователно около десетина монаси-отшелници, които вероятно са идвали от киновиални манастири. Интимният характер на храмовата архитектура и по-точно предпочитанието към еднокорабните храмове, както и превръщането на килии в гробници са едни от най-силните доказателства за отшелническият характер на манастира. Двете отшелнически обители, липсата на обща трапезария и наличието на главен храм, какъвто е бил най-често посещавания и то от духовни лица В-4 дава основание да предположим, че монасите са следвали лавриотска практика.

В развитието на скалния манастирски комплекс, обаче, значителна роля са имали набожни миряни, с чиято подкрепа е бил изграден главният храм В-4, видно от ктиторския надпис на ТОУПАН, както и част от гробничните структури. Това развитие на комплекса

води до формирането на две функционални зони—едната в сектор В с ежедневно-литургичен, а другата в сектор Е с мемориален характер.

Преобладаващият брой кирилски надписи показва, че по-голяма част от монасите-отшелници и посетителите са говорили и пишели на старобългарски език. Сред тях е имало и хора от прабългарски и по-точно тюркски произход, за което свидетелстват двете имена от ктиторския надпис в В-4 ТОУПАН и ТЖГАНЪ и руноподбните надписи. Ако не всички, то една част от монасите и строителите със сигурност са дошли или пребивавали в големи центрове като Плиска, Преслав или Дръстър, където монасите са могли да получат своята грамотност в големите манастири, а строителите да овладеят техниката на храмовото строителство.

Именно характерът на храмовата архитектура в скалния комплекс при Басараби, който отразява цялото разнообразие в зиданото храмово строителство в България през IX-X в. е най-силният аргумент срещу каквото и да било пряко външно културно влияние, включително и кападокийско⁶⁰. Скалният манастир наследява естествено възловото място на каменната кариера в гъстата селищна мрежа на източната част на Северна Добруджа и се превръща в една от най-значимите монашески обители през X в., свързана със столицата Преслав и голямото книжовно средище манастирът "Св. Богородица" при Равна чрез единствения известен в България засега път на поклонници.⁶¹

Бележки:

⁵⁸ Настоящата статия е част от докторската ми дисертация, посветена на монашеските практики и манастири в България през IX-X в., която е представена за защита пред Департамента по медиевистика на Централноевропейския университет в Будапеща. Тази статия представя резултатите от моето посещение на скалния комплекс при Басараби през април 1997 г., което беше финансирано от изследователска стипендия, присъдена ми от Централноевропейския университет. Самото посещение на комплекса стана възможно благодарение на колегиалната помощ и активно съдействие на проф. Петре Дякону от Археологическия институт в Букурещ и г-н Тудор Папасима от Археологическия музей—Констанца. От своя страна, ефективната работа на обекта не би била възможна без важната предварителна информация, дадена ми от проф. К. Попконстантинов, както и без неговата непосредствена помощ на място. На всички тях изказвам своята голяма благодарност.

⁵⁹ Barnea I., Bilciurescu V. Şantierul archeologic Basarabi (reg. Constanța). - MCA, 6, 1959, 541-567. В тази първа публикация, както и в следващите румънските учени обозначават обекта като "скалния комплекс при Басараби" по името на с. Басараби, в чийто югозападен край е разположен скалният масив. Въпреки това в чуждата и по-специално в българската научна литература обектът става известен като "скалния комплекс при Мурфатлар", наречен така според старото турско име на с. Басараби. В тази статия аз ще използвам за географско обозначаване на скалния комплекс съвременния топоним Басараби. За откритите скални съоръжения и графитите в тях виж още: Барня Й. Предварителные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Добруджа). - Dacia, 6, 1962, 293-317; Същият. Les monuments rupestre de Basarabi en Dobrudja. - CahArch 13, 1962, 187-209; Barnea, I., St. Stănescu. Din istoria Dobrodegei. 3. Bucureşti, 1971, 180-233; Christian Art in Romania. 2. Ed. I. Barnea, Bucharest, 1981, 17-20, 46-90; Bogdan, D. Grafitele de la

Basarabi. – MCA 6, 1959, 563-64; **Michaila, G.** Inscripti Slave vechi de la Basarabi. – Studii și Cercetări lingvistice 15.1, 1964, 40; **Същият.** Старославянские надписи открытые в с. Басараби (обл. Добруджа). – Revue roumaine de linguistique 9.2, 1964, 149-169.

² **Barnea, I.** Les monuments..., 206-7.

³ **Christian Art...**, 46; **Barnea, I.** Ceramica din cariera de creta de la Basarabi (reg. Dobrogea). – SCIV 13.2, 1962, 349-373; **Същият.** Предварительные..., 299-300; **Същият.** Les monuments..., 206-9; **Попконстантинов, К.** За надписите с “дата” от скалния манастир при Мурфатлар. – В: Преслав. 3. С., 1983, 135-149; **Същият.** Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudza. Études ethnoculturelles. S., 1987, 115-144.

⁴ **Barnea, I.** Les monuments..., 207-8; **Christian Art...**, 18-19; **Comşa, M.** К вопросу истолкования некоторых графити из Басараби. – Dacia, 8, 1964, 365-368; **Diaconou, P., P. Nasturel.** Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, 13, 1969, 443-456; **Овчаров, Д.** За характера и принадлежността на средновековните рисунки-графити от Басараби. – Археология, 1975, 3, 1-11; **Гълъбов, Ив.** Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. – Археология, 1975, 4, 15-19; **Beševliev, V.** Beobachtungen über die protobulgarischen Runeninschriften bei Basarabi-Murfatlar. – ИИМВ, 27, 1977, 50-57; **Tryjarski, E.** Etat actuel des recherches sur l’alphabet de Murfatlar et de Pliska. – Journal Asiatique, 1981, 6, 361-371.

⁵ **Атанасов, Г.** Скални монашески обители в Добруджа (IV-XIV в.). Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1990, 12-16; **Същият.** Кападокийски културни влияния в скалната обител при Мурфатлар. – В: Приноси към българската археология. 1. С., 1992, 79-87. Вж. и френската версия на същата статия, в която има някои допълнителни коментари: Influences ethno-culturelles dans l’ermitage rupestre près de Murfatlar, à Dobrudza. – Byzantinoslavica, 57, 1996, 112-124.

⁶ До сега са публикувани само плановете на църква В-1 и гробниците С-1 и С-2 заедно с техните напречни и надлъжни разрези, където са обозначени и врязаните графити: **Barnea, I., V. Bilciurescu, Şantierul...**, figs. 4, 5, and 8.

⁷ Публикуването на архитектурната документация заедно с разположението на графитите е спешно, тъй като по време на нашето посещение в скалния комплекс заедно с проф. К. Попконстантинов установихме, че много от надписите и рисунките, известни от по-ранните публикации, са изчезнали поради меката структура на тебеширената скала и влагата.

⁸ Обещаваща стъпка в тази насока е направена преди повече от 20 години от П. Дякону, който доказва, че тебеширената карьера при Басараби е била разработена, за да осигури част от материала необходим за изграждането на Каменния вал между Дунав и Черно море, което според него става във втората половина на Х в.: **Diaconou, P.** Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudsha und der Lokalisierung der Berichte des Griechischen Toparchen Geshilderten Ereignisse. – Dacia, 6, 1962, 317-337.

⁹ Най-подробното описание на комплекса при Басараби е направено от Й. Барня в: Les monuments..., passim; **Barnea, I., St. Stăfănescu, Din istoria...**, 180-233; **Christian Art...**, 17-20, 46-90.

¹⁰ За съжаление, по време на моето посещение на скалния комплекс останалата част от скалните структури, помещенията С-1 и С-2, църквите Е-3 и Е-5, помещенията Е-1,

Е-4 и Е-5, както и наземното жилище L-1, не бяха достъпни поради проблем с електрическото осветление и реставрационните работи в някои от тях.

¹¹ Архитектурният анализ на комплекса с оглед на т. нар. кападокийски влияния са предмет на отделна статия.

¹² **Барня, Й.** Предварительные..., 293-4; **Christian Art...**, 17.

¹³ В моето описание и архитектурен анализ аз се придържам към обозначаването на църквите, гробниците, галериите и помещенията с латинските букви, използвани от румънските археолози. Вж. **Barnea, I., V. Bilciurescu. Şantierul...**, 545, 549, fig. 13; **Christian Art...**, 54, Plate 11.

¹⁴ Църква В-1 е оформена в почти вертикалната стена обърната на север. На около 4 м под входа на В-1 се намират взаимосвързаните гробници С-1 и С-2. Северозападно от входа на В-1 скалният масив има формата на куб като всяка негова страна е дълга приблизително 9.5 м и е висока 12 м. В румънските публикации този куб е наречен “полуострова”, защото е свързан с основната част от масива чрез пътека широка 2-3 м и това обозначение ще ползвам и в настоящата работа. Днешната горна част на “полуострова” е на 1.5-2 м под входа на църква В-1 и точно там е била оформена църква В-2, която, обаче, е рухнала още през средновековието. Непосредствено на северозапад от църква В-2 се намира галерията Н, която води към сърцевината на “полуострова”. Галерията има две разклонения - на юг и на северозапад. Разклонението на северозапад е свързано с две гробници - на изток и на север. Тези гробници, от своя страна, са свързани на изток с малката църква В-3. Под В-3, на най-ниското ниво на “полуострова”, се намира още една църква, В-4: **Barnea, I., V. Bilciurescu. Şantierul...**, figs. 10, 16; **Barnea, I.** Les monuments..., 187, 191-192, 194-95, 198-99; **Същият.** Предварительные..., 303; **Christian Art...**, 17, 51.

¹⁵ Помещение Е-1 е разположено на най-ниското ниво на масива и може да се разглежда като анекс към помещение Е-2. На около 1 м по-високо от Е-2 е оформена църква Е-3. Посредством четири стъпала тя е свързана с друго помещение, Е-4, което е разположено източно от църквата и на 1.4 м по-високо от нея. За разлика от помещенията Е-1—Е-4, които са издълбани близо до повърхността на масива, църква Е-5 е оформена в неговата сърцевина на изток от църква Е-3 и на север от помещение Е-4, с което е свързана чрез отвор в неговата северна стена. Добре оформен вход в северната ѝ стена свързва църква Е-5 с петте галерии G-1—G-5, които са функционирали като катакомби и са се разклонявали на север, северозапад и североизток. В северния край на галерия G-2 е оформено още едно помещение обозначено като Е-6: **Barnea, I., V. Bilciurescu. Şantierul...**, figs. 13, 14.; **Barnea, I.** Les monuments..., 199-201, 203-4; **Christian Art...**, 17.

¹⁶ **Barnea, I., V. Bilciurescu. Şantierul...**, 547-552, figs. 15-16.

¹⁷ Установени са останките от още една църква на север от църква Е-3, която според проучвателите е рухнала още през средновековието. Останалите до днес шест църкви също са съхранени в различна степен. В сектор В най-добре са запазени църквите В-1 и В-4. Северната стена и олтарната част на В-3 са разрушени почти напълно. Църква В-2 е в най-лошо състояние, тъй като всичките ѝ стени са запазени само до 1.5 м височина. Що се отнася до двете църкви в сектор Е, поради близостта си до повърхността на масива тавана и стените на Е-3 са рухнали почти напълно с изключение на източната ѝ стена и малка част от западната. За разлика от нея, Е-5, която е издълбана във вътрешността на масива, е напълно запазена. Виж **Barnea, I.** Les monuments..., 192, 197-98, 200-201; **Chris-**

tian Art..., 50.

¹⁸ Barnea, I. Les monuments..., 187, 192, 196-7, 201, 204; Christian Art..., 46, 48, 50, 52, 58, 78, 80, 82, 84.

¹⁹ Ширината на апсидите варира между 1.75 и 2 м, а дълбочината от 1.05 до 2.05 м: Barnea, I., V. Bilciurescu. Şantierul..., fig. 4; Barnea, I. Les monuments..., 191, 194, 196, 210; Christian Art..., 48, 50, 54, 58, 78.

²⁰ Barnea, I. Les monuments..., 187, 192, 196-7, 201, 204; Christian Art..., 46, 48, 50, 52, 58, 78, 80, 82, 84.

²¹ Barnea, I. Les monuments..., 187, 192, 196, 204; Christian Art..., 48, 50, 52, 58, 84.

²² Според Й. Барня възможно е екзонартексът да е служил като атриум: Barnea, I. Les monuments..., 202-203; Christian Art..., 82.

²³ В сектор В има две самостоятелни гробници, С-1 и С-2, две гробници, свързани с църква В-3, и една гробница, свързана с В-4, а в сектор Е има една самостоятелна гробница, Е-6, пет галерии катакомби, G-1—G-5, една гробнична църква, Е-5 (с гроб покрай северната стена), свързана с една гробница, Е-4, и четири помещения с гробове, свързани с църква Е-3: Christian Art..., 51, 71.

²⁴ Жилищната функция на С-2, предложена от Й. Барня, е дискуссионна.

²⁵ Barnea, I. Les monuments..., 200.

²⁶ Barnea, I. Les monuments..., 199-200. Вж. Тук бел. 16.

²⁷ Barnea, I., V. Bilciurescu. Şantierul..., figs. 26, 27.

²⁸ Diaconou, P. Zum Frage..., passim; Рашев, Р. Старобългарските укрепления на Долни Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, 152-172.

²⁹ В основни линии румънските учени датират издигането на Каменния вал и респективно създаването на манастира в каменната кариера между втората половина на Х и началото на XI в.: Diaconou, P., P. Nasturel. Quelques observations..., 449-456; Барня, Й. Предварительные..., 300-301; Същият. Les monuments..., 208. Един от основните аргументи на румънските учени за датирането на Каменния вал в края на Х в. е варовиков блок с врязан надпис, в който е отбелязана датата 943 г., и за който се смята, че е бил преизползван в основите на кастел 20: Bogdan, D. P. Добруджанская надпись 943 года. — Romanoslavica 1, 1958, 88-105. За корекциите в четенето и интерпретирането на този надпис вж. Рашев, Р. Валовите в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им). - Археология, 1979, 1, 17, бел. 58. За най-новото четене на надписа вж. Попконстантинов, К. Разпространение на старобългарската писменост през IX-XI в. (по епиграфски данни). - Старобългарска литература 17, 1985, 59-61; Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. I. (=Die Slawischen Sprachen, 36, 1994), 109. За историческата интерпретация на надписа вж. Божилов, Ив. Надписът на жупан Димитър от 943 г. — Известия на Окръжния Исторически Музей Толбухин 1, 1973, 37-51; Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИПр. 6, 1968, 40-49. Според българските учени каменният вал заедно с кариерата при Басараби и манастирският комплекс датират от първата половина на Х в.: Рашев, Р. Валовите..., 17-18; Гюзелев, В. Добруджанският надпис..., 44-47; Божилов, Ив. Към въпроса за византийското господство на Долни Дунав в края на Х в. — ВИСБ., 6, 1971, 20-33.

³⁰ За дискусията по "датиранияте" надписи виж: Михаила, Г. Старославянские надписи..., 157; Гълъбов, Ив. Средновековната българска..., 16; Popkonstantinov, K. Les

inscriptions..., 116-120, 126-128; 144-145; Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. Altbulgarische..., 75.

³¹ Попконстантинов, К. Епиграфски бележки за Иван, Царсимоновия син. — В: Българите и Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. В. Търново, 1994, 73-4.

³² Кермиката, открита в и окло наземните жилища в сектор D показва, че те най-вероятно са съществували в първата половина на Х в. Може само да се спекулира дали са едновременни с кариерата или са се били обитавани след нейното изоставяне и преди оформянето на манастирския комплекс. Вж. тук, бел. 16.

³³ Отшелнически обители с подобна пространствена организация са познати в Кападокия, например отшелническата обител на Никита Стилит в Гюл дере и на Монах Симеон в Зелве. В тези две отшелнически обители, обаче, килиите се намират в горната част на скалните конуси, а параклисите са разположени на най-ниското ниво: Rodley, L. Cave monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985, 184-89, fig. 34; 189-93, fig. 35.

³⁴ Barnea, I. Les monuments..., 202-4.

³⁵ Patrich, J. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, D. C., 1995, 122, 124, 128, 130, 132, fig. 51 (Ейн Абу Махмуд, пещера 3); fig. 60 ("Килиите на Хозиба," обител 13).

³⁶ Rodley, L. Cave Monasteries..., 195.

³⁷ Останалата част от аргументите, посочени от Й. Барня като наличието на олтар, вътрешното разпределение, многобройните графити на кръстове и изображението на светци с нимб, имат твърде общ характер и действително показват, че това помещение е било църква, но не могат да служат като доказателство за нейния гробничен характер. По-важно доказателство за гробничния характер на Е-3, според мен, са посочените от Й. Барня четири анекса от север на контра-апсидата, в които има гробове, свързани с Е-3. Според него тези анекси са били част от една църква, която не е оцеляла и нейните останки са установени около тези анекси. Й. Барня смята, че тази рухнала църква е била гробничен паранис, който е бил изоставен, защото е била твърде малка, за да изпълни своите функции. Но иглежда по-вероятно, че този параклис е бил направен след Е-3, както подсказва оцеллата връзка между Е-3 и четирите анекса, и едва по-късно параклисът е рухнал. В проивен случай е трудно да си представим защо е било нужно да се свързва църквата Е-3 с вече разрушено помещение: Barnea, I. Les monuments..., 201; Christian Art..., 82.

³⁸ Barnea, I. Les monuments..., 200; Christian Art..., 84.

³⁹ Изграждането на гробнични параклиси до манастирски, фамилни или енриални църкви е широко разпространена практика във византийския културен кръг. Очковно те се намират до северната, южната или западната стена на наосите на главния храм: Виж Babić, G. Les chapelles annexe des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques. Paris, 1969. Примери от скалната архитектура съвременни на манастирския комплекс при Басараби могат да се посочат в Кападокия: Teteriatnikov, I. The Liturgical Planing of Byzantine Churches in Cappadocia. Roma, 1996, 175-178.

⁴⁰ Barnea, I. Les monuments..., 202-4.

⁴¹ Такива показателни промени в интериора, например, са поправката на старната преграда в църква Е-3, блокирането на входа водещ от Е-3 към килията Е-2, както и затварянето на входа в западната част на северната стена на наоса на Е-5, водещ към една

от галериите, затварянето на отвора между килията С-1 и гробницата С-2, както и превръщането на С-1 и Е-6 от килии в гробници.

⁴² **Varneа, I.** *Les monuments...*, 194, 198, 199. Графитното изображение на “ботуш” върху един от стълбовете на трибелона в В-4 не е отбелязано от Й. Барня.

⁴³ **Varneа, I.** *Les monuments...* 205. Вж. Тук бел. 16.

⁴⁴ Вж. тук, бел. 2.

⁴⁵ **Атанасов, Г.** Кападокийски..., 83; *Същият. Influences...*, 120-21. Според Г. Атанасов, определянето на скалния комплекс при Басараби в досегашната литература като “манастир” е неправилно, тъй като в комплекса липсват помещения, обичайни за един киновиален манастир като трапезария, магерница, килии, групирани около вътрешен двор и игуменарница. Той посочва и още един елемент, “общомонашески спални”, който буди недоумение, тъй като такова помещение не съществува нито в типичните, нито в архитектурните комплекси на манастирите от византийския културен кръг. Вж. **Ορλανδος, Α.** *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική.* Αθηναι, 1959, 27-37. Очевидно, според Г. Атанасов, понятието “манастир” може да се употребява само за киновиални манастири. Но обозначаването на киновиални монашески комплекси с думата “манастир” е сравнително нова практика в съвременните европейски езици: **Rodley, L.** *Cave monasteries...* 9. Трябва да се отбележи, че в писмените извори, отнасящи се до манастири във Византийската империя, не се прави ясно разграничаване на монашеските обители чрез различни термини с оглед на типа аскетична практика, следвана в тях и затова една и същи обител може да бъде наречена *λαυρας, κοινόβιον* или *μοναστήριον*: **Papachrissanthou, D.** *La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIII au XIe siècle.* — *REB* 43 (1973) 78. От друга страна, в старобългарските преводи от гръцки с думата *μοναστήριον*, *монастырь* се превеждат различни гръцки термини като *λαυρας, κοινόβιον* или *μοναστήριον*. Вж. Кигие на Св. Йоан Мълчаливи. - В: *Супрасълски или Ретков сборник.* Ред. Й. Иванов и М. Каалдо. Т. 1. С., 1982. Гл. 25, 278-280. Ето защо аз мисля, че обозначаването на скалния комплекс при Басараби като “манастир” в широкия смисъл на думата без оглед на типа аскетична практика, е напълно подходящо и близко до употребата на думата през средновековието.

⁴⁶ **Атанасов, Г.** Кападокийски..., 83; *Същият. Influences...*, 120-21. Позоваващо на Г. Атанасов на раннохристиянските предшественици на отшелническата аскетична практика е неточно. Действително, Св. Антоний Велики се счита за основоположник на отшелничеството в християнското монашество. Но Пахомий, който погрешно е наречен от Г. Атанасов Паисий (!?) и в българската и във френската версия на неговата статия се възприема като основоположник на общежитийното монашество: **Hussey, J. M.** *Byzantine Monasticism.* — In: *The Cambridge Medieval History.* 4. Cambridge, 1967, 161-62; **Manr, C.** *Byzantium: The Empire of New Rome.* London, 1986, 106-7. Освен това, преразказът за историята на отшелническата обител на Никита Стилит в Гюл дере, направен от Г. Атанасов по **L. Rodley**, също е пълен с недоразумения и фактологически грешки. Той обърквал Никита Стилит, който действително обитава посочената обител в Гюл дере и за когото мирянинът Евстратий прави и стенописва параклиса, с Евтимий (!?). Объркването очевидно идва от неразбирането на текста на **L. Rodley**, където името Евтимий наистина е споменато, но във връзка с дискусията кой от светците с това име е представен в стенописите в нартекса на параклиса—Св. Евтимий Велики или Св. Евтимий Нови: **Rodley, L.** *Cave Monasteries...*, 188-189.

⁴⁷ Мъжкният пол на погребаните, липсата на гробен инвентар, и фактът, че в два случая, С-1 и Е-6, килиите са бли превърнати в гробници, са аргументите за идентификацията на поне осем гроба като монашески. Двата гроба в двете гробници западно от църква В-3 са намерени празни. Тяхното специфично разположение—единият на входа между църквата и северната гробница, а другият до олтара на църквата—може да се използва като аргумент както за монашеска, така и за светска принадлежност.

⁴⁸ **Дуйчев, Ив.** Рилският светец и неговата обител. С., 1947, 49-84.

⁴⁹ **Попруженко, М.** *Косма Пресвитер.* Болгарский писатель X века. - *Български старини*, 12, 1936, 55-56 (fol. 538r-539).

⁵⁰ По необясними причини, и в българската и във френската версия на своята статия Г. Атанасов употребява израза “идеограмна организация” (!?) вместо “идиоритмична”: **Атанасов, Г.** Кападокийски..., 83; *Същият. Influences...*, 121.

⁵¹ Наред с това, другите черти на идиоритмичната практика са следните: монасите не са хранят заедно с изключение на празниците Рождество Христово и Възкресение; събират се на службите; братството се управлява от олигархичен съвет (*synaxis*) от *proistamenoι*: **Hussey J. M.** *Byzantine Monasticism...*, 170, 177; **Talbot, A. M.** *Idiorhythmic Monasticism.* - In: *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Ed. Al. P. Kazhdan. 2. New York, Oxford, 1991, 981-2; **Morris, R.** *Monks and Laymen in Byzantium 842-1118,* Cambridge, 1995, 38-65.

⁵² Традицията на ктиторство за отшелнически обители в източното монашество може да се проследи от V-VI в. в Палестина до зрялото средновековие във Византия като например: **Mango, C.** *Byzantium...*, 120; **Morris, R.** *Monks...*, 120-143. За ктиторството в комплекса при Басараби виж по-долу.

⁵³ В превод надписът гласи: “Аз, поп Ян, минавайки пътьом (по своя път), подарявам свещици за своите грехове. Изгори ги, отче, в тази черква. Бог да ви помилва вас, отци. Амин”: **Popkonstantinov, K.** *Les inscriptions...*, 133, Table VI; **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** *Altbulgarische...*, 83. Преводите на всички цитирани надписи са по К. Попконстантинов.

⁵⁴ **Christian Art...**, 68, Plate 20.

⁵⁵ **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** *Altbulgarische...*, 95.

⁵⁶ В превод надписът гласи: “Дойде отец Иван тук, в това място, на (14 или 24) октомври. При него дойде сам...януари месец”: **Popkonstantinov, K.** *Les inscriptions...*, 116, Table I; **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** *Altbulgarische...*, 75.

⁵⁷ В превод надписът гласи: “В името на Отца и Сина (ОТЪЦА И СЪИНА Неговия Син?) и Светия Дух. Поклони се недостойният раб Симеон първом (най-напред) в черквата (през) месец август, в 31 ден”: **Popkonstantinov, K.** *Les inscriptions...*, 116, Table II; **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** *Altbulgarische...*, 77. Въпреки, че самоидентификацията като “недостоеен раб” е твърде обща, религиозната грамотност на надписа започва с формулата “В името на Отца, Сина и Светия Дух” е ясно свидетелство за авторския статус на духовно лице.

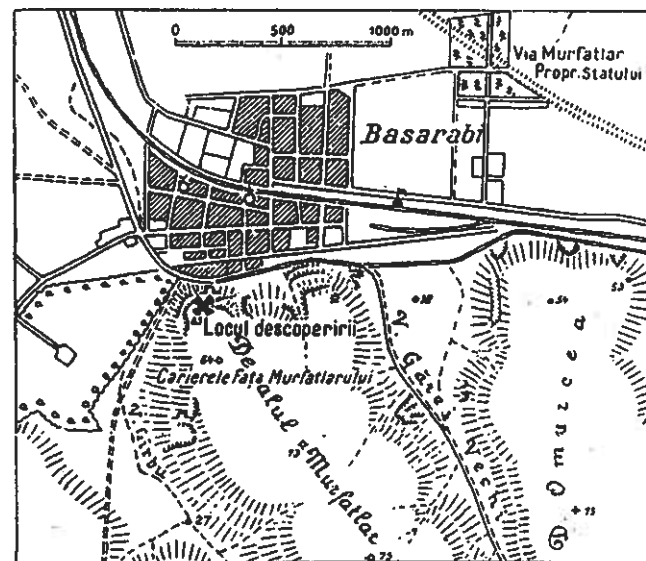
⁵⁸ **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** *Altbulgarische...*, 81.

⁵⁹ Например, идентични изображения на дракони, които са реплика на украса на ръкописи, са връзани в килия С-1, свързаната с нея гробница С-2 и гробничния параклис Е-5, а идентични изображения на светци с нимбове в поза “оранта” и съпроводени с

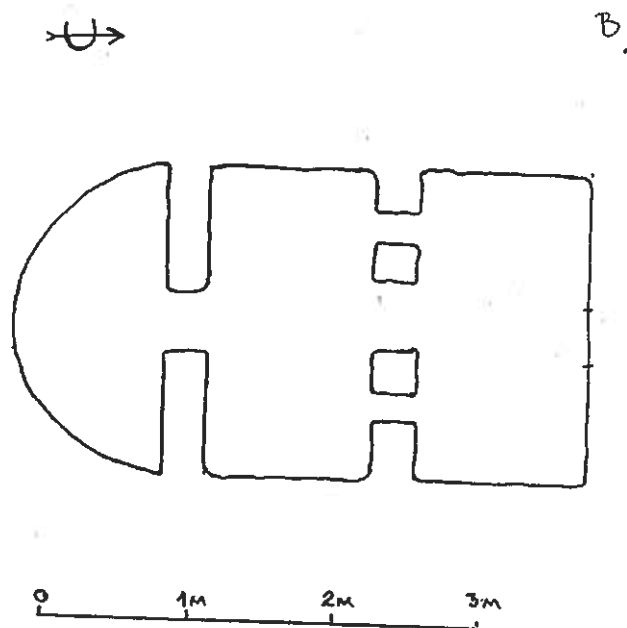
“руноподобни” надписи са врязани по стените на църква В-4 и контра-апсидата на екзонартекса на църква Е-3: **Varnea, I. Les monuments...**, fig. 14, 20.

⁶⁰ Атанасов, Г. Кападокийски..., *passim*.

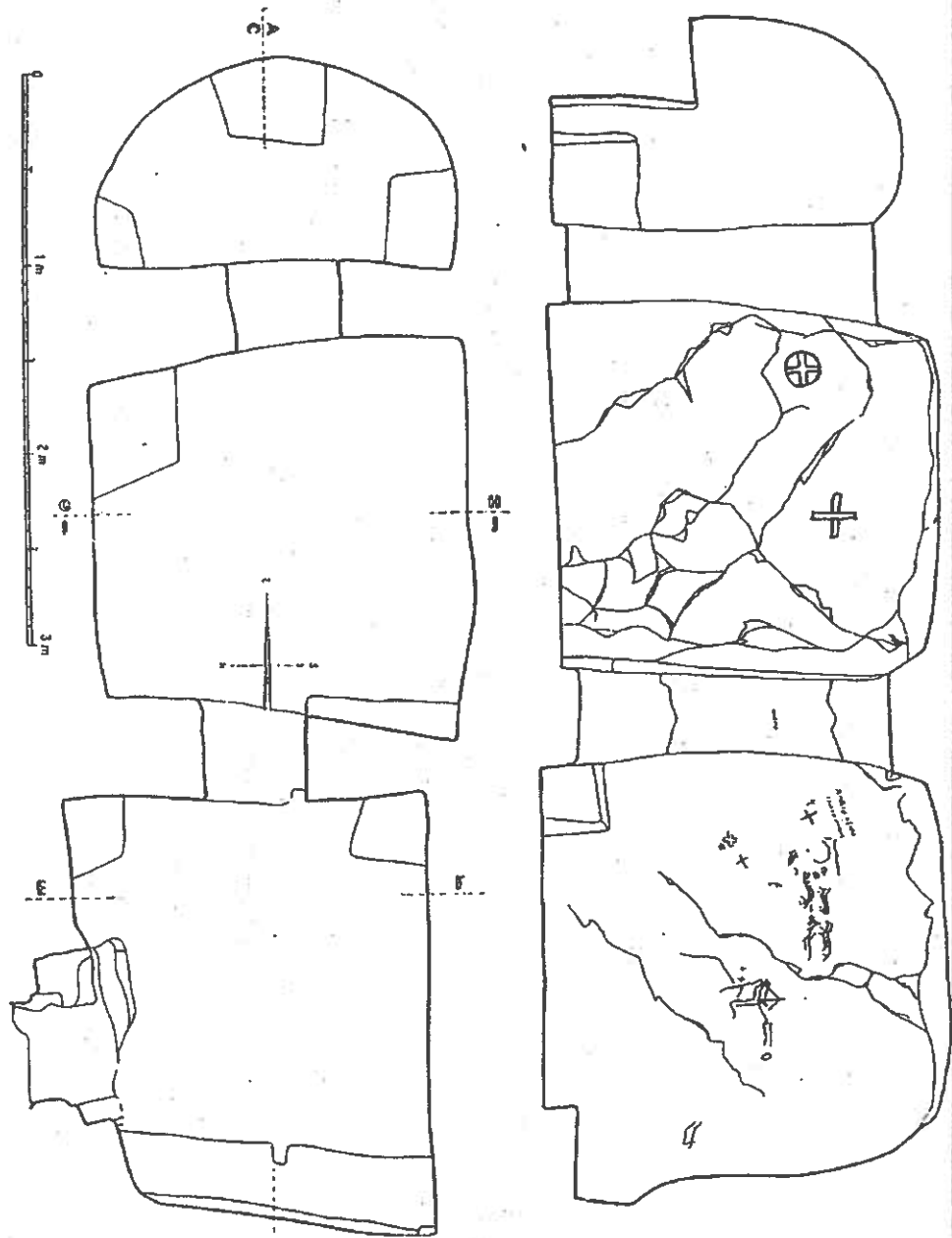
⁶¹ Един особен вид графити, а именно изображенията на “ботуши” и на дракони, безспорно свързват комплекса при Басараби с манастира при Равна, Провадийско. В допълнение, трябва да се отбележи, че географското разпространение на поклоническия символ, “ботушите”-графити, показва два важни аспекта от функцията на манастирския скален комплекс при Басараби. Първо, че този комплекс е бил един от активните елементи в селищната мрежа в Северна Добруджа, тъй като появата на ботушите-графити в Капидава, Хършова, и Диногечия-Гарван показва, че хората от тези селища са посещавали Басараби. И второ, скалният манастирски комплекс не е бил просто един обект на локално поклоничество, а важна брънка от поклонически път, който през X в. е свързвал Преслав на юг с Херсонес на север: **Kostova, R. Boot-Graffiti from the Monastery of Ravna and Early Pilgrimage in Bulgaria.** — In: *Annual of Medieval Studies at the CEU, 1994-1995*. Budapest, 1996, 140-166; **Същата.** Една хипотеза за поклонничеството в България през X век-В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том пети.* В. Търново, 1996, с. 149-175.

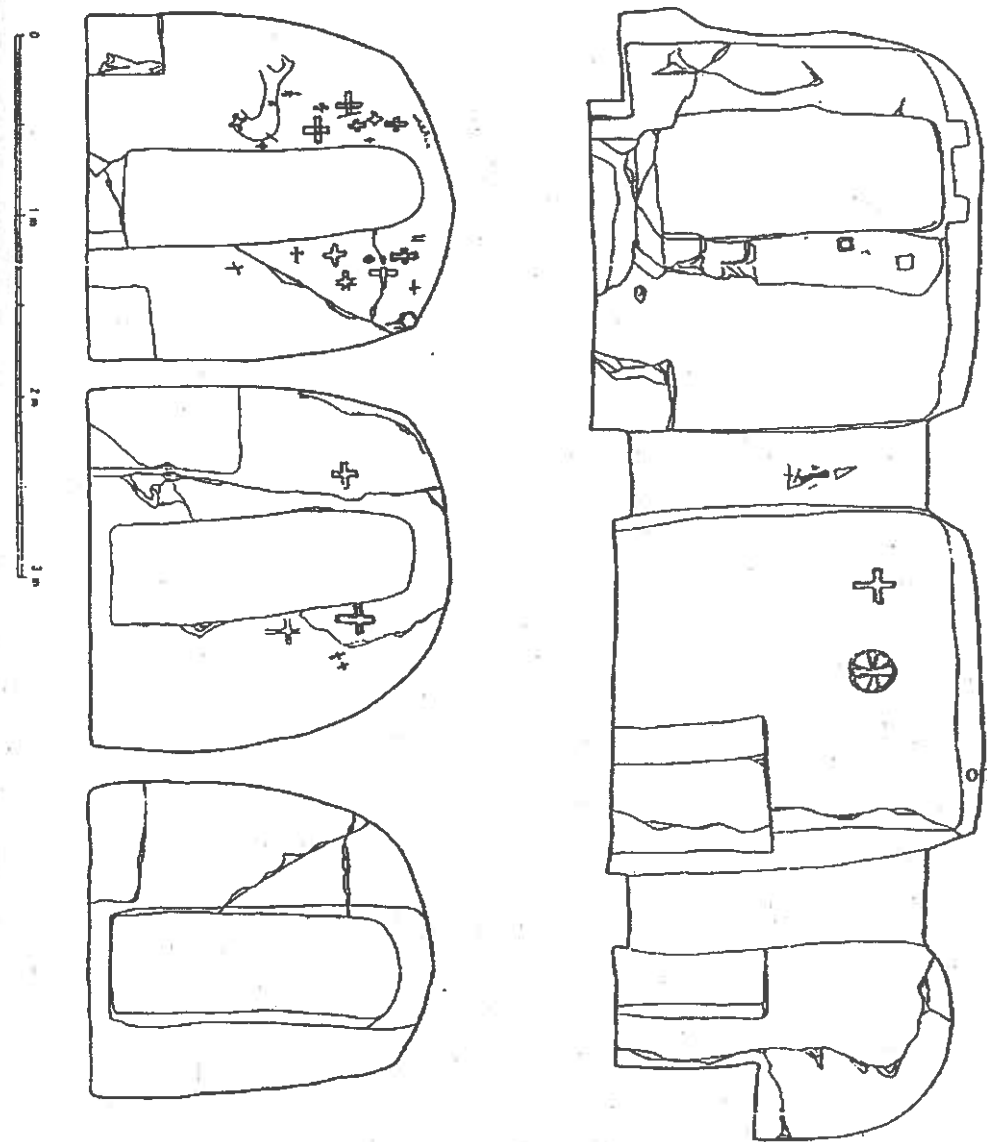
Фиг. 1 Локализация на скалния комплекс при Басараби (по I. Varnea, V. Bilciurescu, “Santierul”, fig. 1).

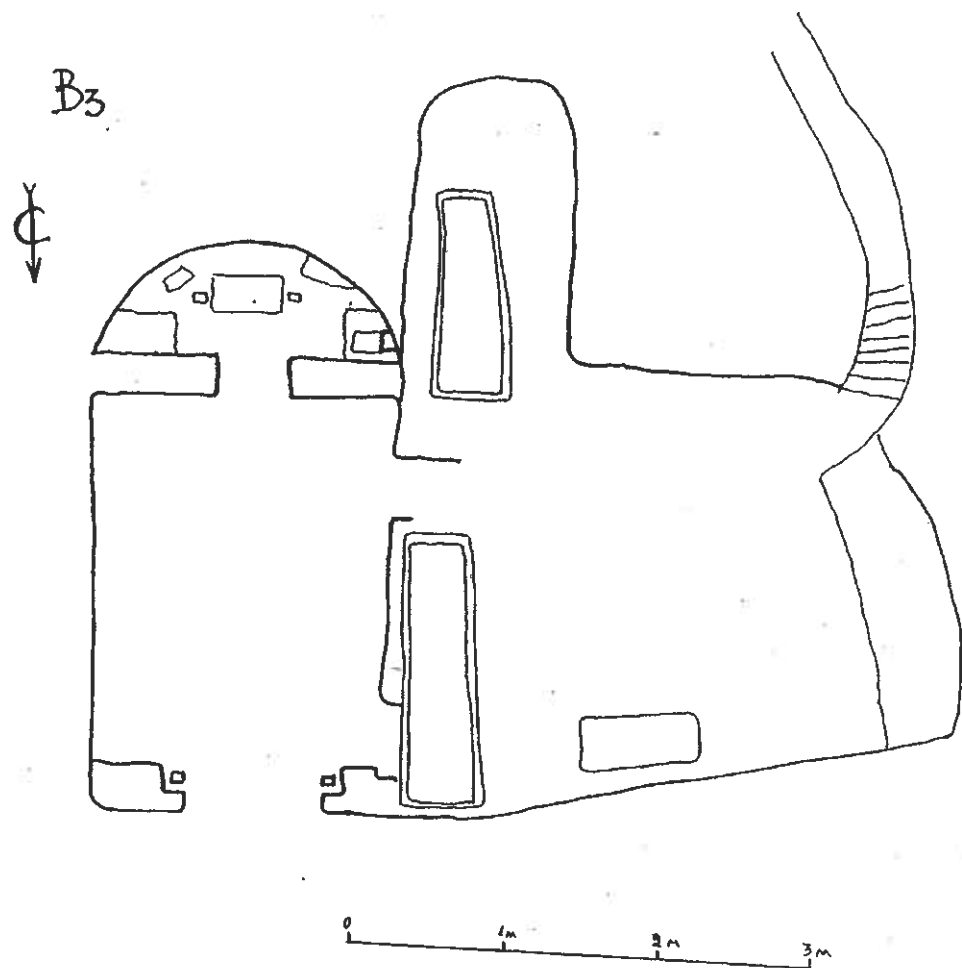
Фиг. 4 Църква В-2 (пис. К. Попконстантинов).

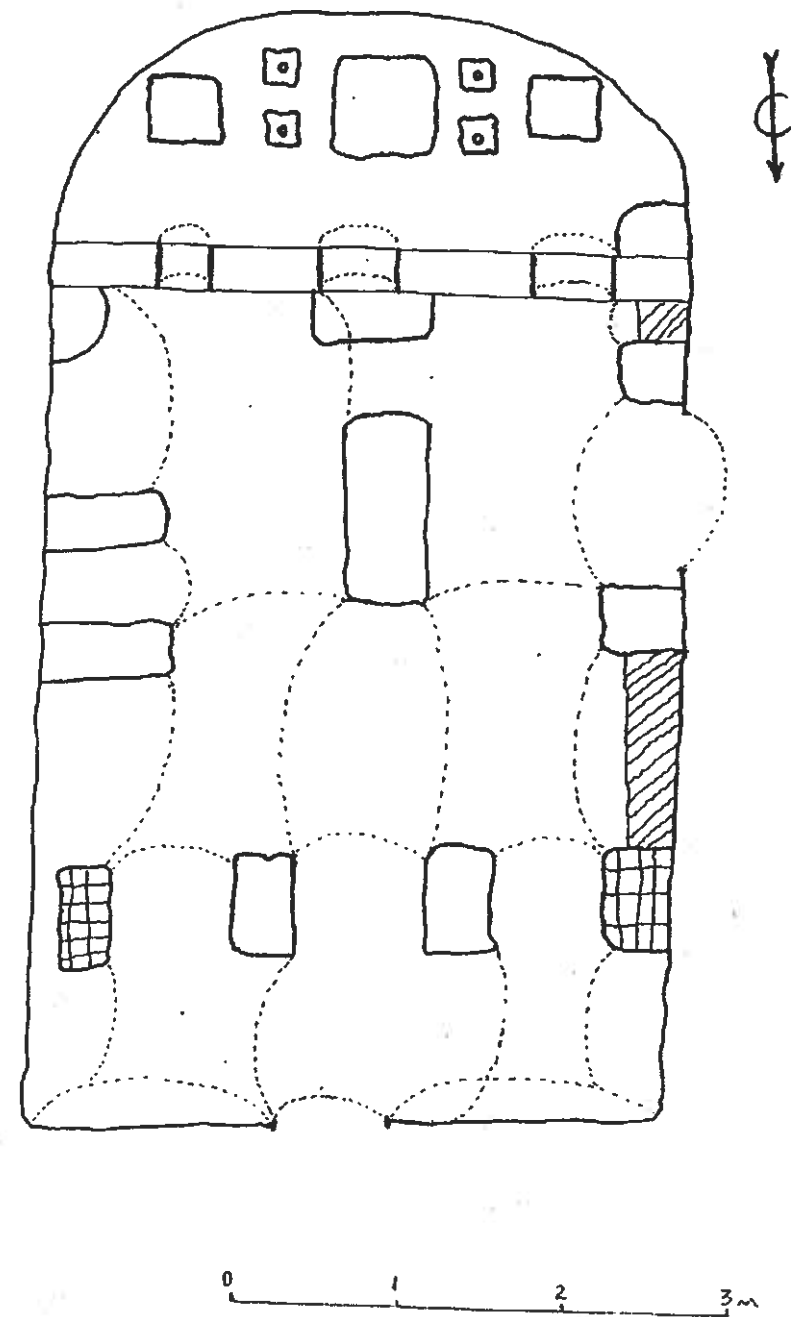
Фиг. 2 Църква Б-1, план и надлъжен разрез (по I. Barnea, V. Bilciurescu, "Santierul", fig.4).

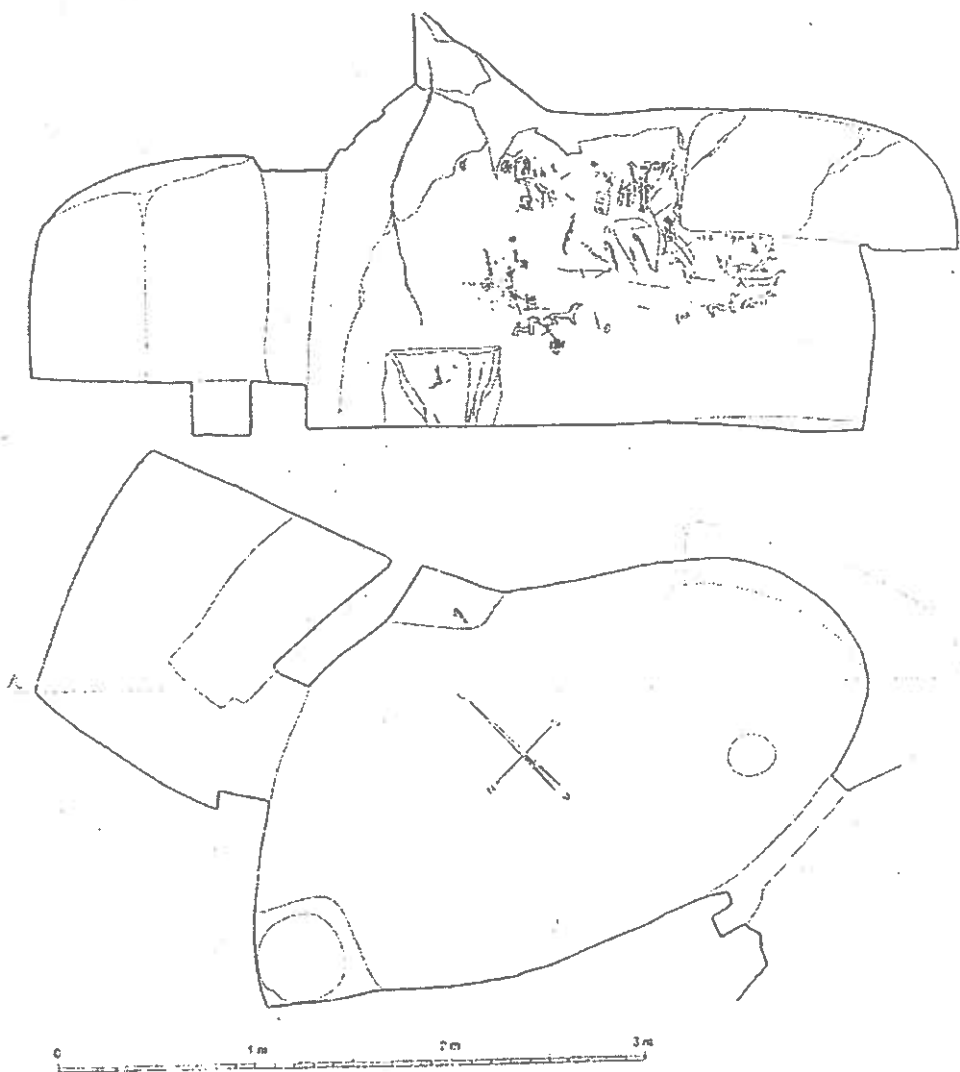
Фиг. 3 Църква Б-1, напречен разрез (по I. Barnea, V. Bilciurescu, "Santierul", fig.5).

Фиг. 5 Църква Б-3 и гробниците, западно от нея (рис. К. Попконстантинов).

Фиг. 6 Църква Б-4 (рис. К. Попконстантинов).

Фиг. 7 Помещения С-1 и С-2 (по I. Varnea, V. Bilciurescu, "Santierul", fig.8).